

УСТОЙЧИВОСТ НА ВИЗУАЛНИЯ КОД: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЛОНГИТУДИНАЛНИ АРТТЕРАПЕВТИЧНИ МОДЕЛИ ПРИ ВЪЗРАСТНИ С ШИЗОФРЕНИЯ И РАЗСТРОЙСТВО ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

Вяра Границка

Резюме: Настоящата статия представя диференциален изкуствоведчески и арттерапевтичен анализ на визуалната експресия при две състояния, намиращи се в противоположните краища на когнитивния спектър – разстройства от аутистичния спектър (РАС) и шизофрения. Обект на изследването е лонгитудинален масив от над 70 творби, между 34 и 40 рисунки за всеки случай, създадени в рамките на 12-месечен период от две жени в зряла възраст. Специален фокус е поставен върху специфичното и при двата случая вграждане на вербални компоненти (текст) в изображението. Чрез формално-стилистичен и проективен анализ трудът доказва устойчивостта на визуалния код като инструмент за психична хомеостаза. Резултатите разкриват две коренно различни нужди от подреденост: *външно-структурна (ритуална)* при РАС, където текстът има архивираща функция в груповия контекст, и *вътрешно-компенсаторна (митологична)* при шизофренията, където текстът функционира като грандиозно алтер-его в индивидуален терапевтичен контекст. Кулминация в изследването е анализът на регистрираните еднократни визуални „изключения“, като вертикален автопортрет с черен молив при случая с шизофрения. Защиатава се тезата, че тези пробиви в устойчивия модел не променят когнитивната матрица, а са директен маркер за дълбочината на изградената доверителна връзка между клиент и терапевт.

Ключови думи: *Арттерапия, Разстройства от аутистичния спектър (РАС), Шизофрения, Визуална експресия, Устойчивост на визуалния код, Сурово изкуство (Art Brut),*

VISUAL CODE SUSTAINABILITY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF
LONGITUDINAL ART THERAPEUTICAL MODELS ADULTS WITH SCHIZOPHRENIA
AND AUTISM SPECTRUM DISORDER

Abstract: This article presents a differential art-historical and art-therapeutic analysis of visual expression in two conditions situated at opposite ends of the cognitive spectrum – Autism Spectrum Disorder (ASD) and schizophrenia. The study examines a longitudinal archive of over 70 artworks (between 34 and 40 drawings per case) created over a 12-month period by two adult women. A special focus is placed on the specific phenomenon observed in both cases – the integration of verbal components (text) within the imagery. Through formal-stylistic and projective analysis, the paper demonstrates the stability of the visual code as a tool for psychic homeostasis. The results reveal two fundamentally different needs for order: *external-structural (ritualistic)* in ASD, where text serves an archiving function within a group therapy context; and *internal-compensatory (mythological)* in schizophrenia, where text functions as a grandiose alter-ego within an individual therapeutic setting. The climax of the study lies in the analysis of registered isolated visual "exceptions" (such as a vertical black pencil self-portrait in the case of schizophrenia). The paper argues that these breakthroughs in the stable visual pattern do not alter the cognitive matrix itself, but rather serve as a direct marker of the depth of the therapeutic alliance and trust established between the client and the therapist.

Keywords: *Art Therapy, Autism Spectrum Disorder (ASD), Schizophrenia, Visual Expression, Stability of the Visual Code, Outsider Art (Art Brut),*

ВЪВЕДЕНИЕ

В съвременната арттерапевтична практика и приложното изкуствознание анализът на пластичния изказ при лица с неврологични и психични различия отдавна е преминал границите на чистата клинична диагностика. Творчеството в контекста на *Art Brut* (Сурово изкуство) не се разглежда просто като съвкупност от симптоми, а като автентичен визуален език и инструмент за когнитивна хомеостаза [10]. Настоящата статия се явява естествено емпирично и теоретично продължение на предходно наше проучване, изследващо устойчивостта на визуалния код при лица от аутистичния спектър (РАС) [2]. Докато в първоначалния анализ бе проследен по-широк масив от творби, включващ и специфичния визуален изказ на мъже с РАС, настоящото изследване стеснява своя фокус с цел по-дълбок диференциален анализ.

За целта на това проучване се изолира строго контролирана диада: две жени в зряла възраст – едната с проявления в рамките на РАС, чиито лонгитудинални модели бяха частично засегнати в предходния ни труд, а другата – с диагноза шизофрения [3]. Изключването на мъжкия субстрат от извадката е съзнателно методологическо решение, което елиминира джендър променливата и позволява чист сравнителен анализ на когнитивните процеси. Изборът на точно тези два случая е мотивиран от изключително рядкото и ценно визуално застъпване между тях: и двете авторки, независимо една от друга, използват специфичния феномен на **вграждане на текст в изображението**.

Централната хипотеза на изследването се базира на допускането, че визуалният стил при лица с РАС и шизофрения функционира като дълбоко вкоренен, устойчив когнитивен модел – „психичен отпечатък“, който запазва своите константи на формат, цветови предпочитания, тематичен обхват, материали във времето, независимо от насочените интервенции на арттерапевта. Сравнителният анализ на този лонгитудинален масив от рисунки разкрива две противоположни прояви на нуждата от подреденост: *външно-структурна (ритуална)* при аутизма и *вътрешно-компенсаторна (митологична)* при шизофренията.

Особено научно любопитство представляват регистрираните в процеса на работа единични визуални „изключения“. Трудът защитава тезата, че тези изолирани пробиви в устойчивия модел не свидетелстват за трайна промяна в когнитивната матрица на авторите, а са директен маркер за качеството и дълбочината на изградената доверителна връзка между клиент и терапевт. Прекриването на собствените визуални граници се явява терапевтичен триумф, възможен единствено през моста на интерперсоналната сигурност.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА: Когнитивни и клинични диктуми на визуалния изказ

За да бъдат дешифрирани устойчивите визуални константи в творчеството на двете авторки, е необходимо изследването да се опре на съвременните неврокогнитивни и психопатологични теории. Пластичният език при Разстройствата от аутистичния спектър (РАС) и Шизофренията не е случаен, а е пряко следствие от начина, по който мозъкът обработва вътрешната и външната реалност [2,3].

1. Когнитивен стил при РАС: Механистичност и Систематизация

Визуалният изказ при лицата с РАС се обяснява основно чрез две взаимно допълващи се когнитивни теории:

- **Теория за слабата централна когерентност (Uta Frith):** Тя постулира, че аутистичният когнитивен стил е фокусиран върху обработката на детайлите за сметка на глобалния контекст „отдолу-нагоре“. В художествен план това диктува изобразяването на изолирани, силно детайлизирани природни обекти, които впоследствие биват фрагментирани и сглобявани чрез геометрични линии [12].
- **Теория за хипер-систематизацията (Simon Baron-Cohen):** Хората от спектъра изпитват силен порив да анализират и изграждат предвидими системи, за да овладеят тревожността от хаотичната външна среда. Текстът, организиран в чисти блокове и колони, както и геометричната подредба на фона - тип витраж, функционират като когнитивни матрици за внасяне на сигурност и ред [1].

2. Психична динамика при Шизофрения: Компенсация и Митотворчество

При шизофренията визуалната експресия изпълнява коренно различна, предимно екзистенциална и защитна функция:

- **Криза на Аза и Деперсонализация:** Шизофренният процес застрашава границите на личността с разпад [17]. В този контекст двустранното рисуване и компулсивната огледалност на образите представляват несъзнаван опит за структуриране и удържане на психичното пространство – листът се превръща във физически контейнер на застрашеното съзнание.
- **Налудна компенсация и Мегаломания:** За да понесе уязвимостта от разпада на реалността, психиката изгражда грандиозни защитни системи (мегаломанни налудности). Превъплъщаването в исторически алтер-ега като Паоло Веронезе и Петър Велики, чрез калиграфски текст и рисуването на царствени, митологични зооморфни фигури издигат акта на творчество в свещен ритуал, който връща на автора усещането за контрол и достойнство [13].
- **Феноменът *Horror Vacui* (Страх от празното пространство):** Компулсивното запълване на листа от край до край и хиперграфията у дома са бягство от празната площ, която клинично се преживява като заплашителна екзистенциална празнота [16]. Тя трябва

незабавно да бъде „запечатана“ с орнаменти, очи, като маркери за параноидна будност и нокти. Както казва унгарският плкатист Петер Поч в разговор с Албена Спасова: „...нищо не е такова, каквото изглежда. Всичко си има друга, непозната, интересна, заслужаваща внимание страна. Трябва да изследваме света, събитията, явленията от свой ъгъл!“ [4]

3. Диаметричният модел на когницията: Двата полюса на съзнанието

В съвременната невроестетика и когнитивна наука се утвърждава **Диаметричният модел на когницията (C. Badcock & B. Crespi)** [9]. Според него РАС и шизофренията се намират в двата противоположни края на когнитивния спектър:

- **РАС се дефинира като „хипер-механистично“ мислене:** Свръхфокусирано върху обективния физически свят, геометрията, логиката на обектите - вертикално дърво и буквите като графични знаци [1].
- **Шизофренията се дефинира като „хипер-менталистично“ мислене:** Свръхфокусирано върху скрити смисли, намерения, метафори, мистичен символизъм и налудни разкази за идентичността [16].

Тази теоретична рамка позволява творчеството на двете жени да не бъде разглеждано просто като съвкупност от патологични симптоми, а като две фундаментално различни, високохудожествени стратегии за постигане на психична хомеостаза.

МЕТОДОЛОГИЯ

Настоящото проучване се базира на метода на качествения анализ на конкретни случаи (*Multiple Case Study Design*) с надлъжен (лонгитудинално-сравнителен) характер. Изследването обхваща период от **12 месеца**, през който е проследен обилен масив от визуални творби. Спецификата на терапевтичната рамка при двата случая се различава, което отразява индивидуалните когнитивни и нозологични потребности на участничките:

Случай 1 (Б.Б. - РАС): Жена в зряла възраст с разстройство от аутистичния спектър. Сесиите се провеждат с висока интензивност – два пъти седмично в контролирана терапевтична среда. Процесът е насочен към изграждане на алгоритми за справяне и социално-емоционално валидиране. Нейните свободни рисунки се раждат като форма на саморегулация и здравословно уединение в рамките на социалното пространство на дневния център. Когато средата стане твърде стимулираща или няма структурирана задача, тя сама посяга към материалите, за да се върне в своята сигурна геометрична "витражна"

зона. Любуването на рамкираната картина на стената е споделена социална радост – тя иска групата и терапевтът да видят нейното успешно справяне.

Визуалният архив на Б.Б. позволява проследяването на строго структуриран геометричен и природен код, частично разглеждан в предходни публикации.

- **Случай 2 (Д.К. - Шизофрения):** Жена в зряла възраст с клинична диагноза шизофрения. При нея срещите в кабинета се провеждат два пъти месечно, като основната терапевтична работа се случва автономно в домашна среда. Процесът се характеризира с феномена на *хиперграфия* – компулсивна и непреодолима потребност от постоянно генериране на визуални и текстови масиви у дома (по споделяне на нейния син, обемът на творчеството ѝ заема колосални размери). Ролята на терапевта тук е на „модератор“ и „снабдител“: участничката посещава сесиите, за да получи нови задачи, да се подсигури с физически материали и да извърши акт на социално споделяне, подарявайки селектирани творби.

Индивидуалните сесии са място за интимен трансфер на светове. Тя не търси одобрение от група, а изгражда ексклузивна интелектуална и емоционална връзка „едно към едно“ с арттерапевта. Подаряването на картини и книги е жест, който се случва само в защитеното пространство на индивидуалната терапия.

Анализът на артефактите от този 12-месечен период е извършен по метода на формално-стилистичния изкуствоведчески анализ, съчетан с проективна интерпретация в арттерапията. Проследени са постоянните величини в четири направления: пространствено разпределение по формат и рисуване от двете страни на листта, медиум - използвани материали, тематичен обхват на повтарящи се мотиви и интеграция на вербалния компонент - вграден текст в изображенията.

РЕЗУЛТАТИ И ВИЗУАЛЕН АНАЛИЗ

Едногодишното проследяване на творческия процес, включващ респективно между 34 и 40 рисунки от всяка авторка, разкрива, че и двете жени притежават строго фиксиран визуален език. Проявленията на тяхната креативност обаче се диктуват от противоположни когнитивни нужди.

Представянето на резултатите и диференцирането на визуалния анализ ще структурираме в две основни подсекции:

1. Контрасти на визуалната подреденост: Витражна структура (РАС) срещу Митологичен Horror Vacui (Шизофрения)

Начинът на овладяване на пространството върху листа разкрива фундаменталната разлика в психичната функция на изкуството при двете състояния.

- **Б.Б. (РАС – „Външна подреденост“):** Нейните рисунки се характеризират с изолирани, разпознаваеми образи от природата - цвете, птица, охлюв, тиква, изпълнени в красива, декоративна, макар и случайна цветова гама. Пространството се организира чрез „затварящи геометрични линии“, които сглобяват фона открай до край, наподобявайки витраж или мозайка. Този модел отразява стремежа към фрагментиране и систематизиране на реалността – светът се удържа безопасно само когато е разделен на ясни, затворени зони [14, 7]. Потребността от материали тук е чисто функционална: нови графични инструменти се търсят само при техническа липса на конкретен цвят.
- **Д.К. (Шизофрения – „Вътрешна компенсация“):** При нея запълването на листа открай до край (*horror vacui*) се случва „на един дъх“, без предварителни скици и корекции, с изключително уверена и точна линия. Образите са пищни, антропоморфни и митологични (коне, лебеди и лъвови с корони и криле), декорирани с ефектни орнаменти и цветя - могат да се определят като “красиви чудовища” изобразени за екстериоризиране и естетизация на дълбоки вътрешни тревожности. Сякаш при авторката демоните имат нужда от разкрасяване, за да може да се изтърпи присъствието им, а извеждането им на белия лист й осигурява възможност за фиктивен контрол върху тях. За разлика от Б.Б., тук детайлът е насочен към очите и ноктите (маркери за будност и защита). Пространството е толкова флуидно, че тя компулсивно използва и двете страни на листа, често създавайки огледални образи, ако рисунките се поставят една до друга. Материалите се смесват свободно (моливи, флумастери, пастели) в търсене на текстура, а потребността да знае, че разполага с достатъчно количество от тях, е екзистенциална котва за нейната сигурност. Начинът на овладяване на пространството върху листа разкрива фундаменталната разлика в психичната функция на изкуството при двете състояния [8].

2. Феноменът на вградения текст: Архивно каталогизиране срещу Мегаломанен наратив

Най-интригуващото допирно и същевременно разграничително свойство в масива е интеграцията на вербалния компонент в рисунката. Наблюдава се идентично изобразително действие и при двете авторки - изписване на отделни думи и цели изречения, понякога като свързани композиционни елементи /по-често при случая с РАС/, понякога като надпис или рамкиране на изображението в края на листта /при случая с шизофрения/. Различията в този на пръв поглед свързващ изобразителен момент са в тяхната мотивационна обусловеност, а именно при едната авторка са провокирани от необходимост за свързване с околния свят, а при другата от нужда да се изгради нов - фантазен свят. Двама изследователи - Attard A., и Attard J. (2016) систематизират и споделят подобни случаи от своята практика, което ни дава основание да търсим обяснение на тези изключения през вътрешно-психични мотивационни процеси, обусловени от нозологията на представените случаи.

- **Текстът при РАС (Б.Б.):** Проявява се основно при свободните геометрични композиции. Текстът се състои от нейното собствено име или откъси от песни с романтичен характер. Той не се изобразява художествено, а е изписан четливо и строго структуриран на блокове или колони. Функцията му е **архивираща и стабилизираща** – текстът е поредният геометричен елемент, който внася ред в системата и валидира нейната идентичност чрез готово заимствани емоционални матрици (романтични текстове от песни чути по радиото).
- **Текстът при Шизофрения (Д.С.):** Присъства без изключение във всяка от нейните 34 рисунки, изпълнен с химикалка под формата на „обяснителна записка“. Почеркът е красив и калиграфски декоративен. Съдържанието на текстовете е фантасмагорично и налудно – тя определя себе си като художника Паоло Веронезе или цар Петър Велики, а датите се маркират архаично с „Лето Господне...“. Тук текстът има **наративно-митологична функция**. Той не подрежда листа графично, а легитимира грандиозния Аз-образ на авторката, служейки като щит срещу реалността на болестта [5].

РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗ

3. Феноменът на „Голямото изключение“ като маркер за терапевтично доверие

Най-значимият принос на това лонгитудинално изследване се крие в анализа на изолираните визуални изключения, които нарушават иначе монолитната устойчивост на

моделите при двете авторки. Тези изключения са регистрирани еднократно в рамките на 12-те месеца и са директно провокирани от конкретна терапевтична задача, реализирана единствено благодарение на изградената доверителна връзка.

- **Изключението при Б.Б. (РАС): Когнитивно напасване към реалността**

Въпреки, че Б.Б. проявява силна фиксация към хоризонталния формат в рамките на груповата работа в дневния център, тя успява да модифицира своя изказ при конкретна терапевтична подкана. При задача за рисуване на „дърво“, тя преминава във вертикален формат. Това изключение показва, че под влияние на терапевтичния ориентир „Покажи ми как се прави“, тя е способна да надскочи компулсивния си навик и да се напасне към обективната логика на физическия свят, че дървото расте нагоре. Това е когнитивно изключение, улеснено от нуждата от външна сигурност [11]. Когато няма задача, тя се връща към геометричния си код за саморегулация в групата, настоявайки за рамкиране и естетическо одобрение на стената – акт на социално утвърждаване. Автори като Emery, M. J. (2004) споделят идентични пример в своята практика с пълнолетни лица с разстройство от аутистичния спектър, илюстриращи нужда от социална свързаност, която провокира изключение от поведенческите стереотипи.

Изключението при Д.С. (Шизофрения): Емоционален пробив на Аза -

„Пластичният и терапевтичен апогей в изследвания лонгитудинален масив се затваря в една-единствена, радикално различна творба — автопортрет, изпълнен с черен молив във вертикален формат. Тази рисунка представлява безпрецедентен пробив в монолитната визуална матрица на Д.С., като заменя компулсивната сложност с психологическо оголване.

В тази творба авторката извършва едновременно три фундаментални отказа от своите защитни константи [16]:

1. *Отказ от пространствения навик и рисуване едностранно във вертикален формат: Тя изоставя двустранното огледално рисуване и хоризонталната плоскост, изправяйки листа във вертикален формат — пластичен символ на човешкия ръст, заземяването и присъствието „тук и сега“.*

2. *Отказ от цветната маскировка и преминаване към хроматичен минимализъм - черно-бяло: Пищната, компулсивно смесвана палитра от пастели и флумастери е заменена от аскетичния, чист графит на черния молив. Липсата на декоративни орнаменти и цветя оголва чистата линия и лишава изображението от ефекта на horror vacui. Светът вече не е пренаситен; празнотата на белия лист е понесена.*
3. *Отказ от митологичния щит и сваляне на короната: Най-дълбокият пробив е в тематичния преход от зооморфната грандиозност в образите на лъвове, лебеди, царе, към директния, безпощаден сблъсък със собствения Аз. Авторката сваля налудната маска на Паоло Веронезе и Петър Велики, за да изобрази реалното си, уязвимо човешко лице. На мястото на obsесивно изрисуванияте, параноидно следящи очи от митовите, тук се появява човешкият поглед — утихнал и вгледан в себе си.*

Това визуално изключение не е просто промяна в художествения стил, а чист терапевтичен триумф. То доказва, че в защитеното пространство на индивидуалната връзка и под въздействието на изграденото доверие към терапевта, авторката е събрала психичен ресурс да напусне своята налудна крепост. За един единствен миг тя е позволила на реалността да бъде видяна, нарисувана и споделена.“

- При Д.С. се наблюдава истински психически и пластичен феномен, реализиран в контекста на индивидуалната терапия. Нейният устойчив модел изисква двустранно рисуване, хоризонтална ориентация, пищна смесена палитра и митологични маски - лъвове, крале, Веронезе. Изключението, което тя извършва, събира три радикални промени в една-единствена творба: **автопортрет с черен молив във вертикален формат, нарисуван само от едната страна на листа**. За да изпълни тази задача, авторката съзнателно се отказва от компулсивната симетрия проявявана обичайно чрез двустранността на изображенията ѝ, от цветната дегизировка - тук използва само чист графит и най-важното — сваля митологичния щит на грандиозността, за да погледне реалния си Аз в лицето[17]. Вертикалният формат символизира изправянето, човешкия ръст, присъствието „тук и сега“. Това показва, че в индивидуалната връзка с терапевта тя се е почувствала достатъчно защитена, за да напусне за момент своята налудна крепост. Фактът, че впоследствие тя се връща към старите си модели, потвърждава, че те са нейната психична хомеостаза, но пробивът остава като памет за постигнато дълбоко доверие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сравнителният лонгитудинален анализ на творчеството на двете авторки потвърждава, че визуалната експресия при възрастни с РАС и шизофрения не е случаен артефакт, а дълбоко структуриран език на когницията. Изкуствоведческият поглед към тези 12-месечни масиви (между 34 и 40 рисунки) позволява да се дешифрират две коренно различни нужди от подреденост:

1. **При РАС** изкуството функционира като регулаторен инструмент за фрагментиране, етикетиране и удържане на външната среда - в разглеждания от нас случай, показателна е витражната геометрия в голяма част от изображенията, изписване на блоков текст, думи от песни - носещ успокоение в груповия контекст.
2. **При шизофренията** изкуството е автономен компенсаторен механизъм, който превръща вътрешния хаос и криза на идентичността в пищен, легитимиран мит - представените царствени образи, калиграфския текст под формата на историческо алтер-его.

Разбирането на тези устойчиви константи помага на арттерапевта да не насилва излишно промяна във визуалния изказ на клиентите, тъй като този изказ е техният психичен щит. Същевременно, единичните визуални изключения, като вертикалния автопортрет с черен молив, трябва да се приемат като върхови терапевтични постижения – моменти, в които терапевтичната връзка се оказва по-силна от нозологичната фиксация.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Барън-Коен, С.** (2016). *Природа на аутизма: Истината за подреждането на ума*. София: Изток-Запад. *(За теоретичната рамка относно хипер-систематизацията при РАС)*.
2. **Границка, В.** (2011). *Проективно-знаковата и символна експресия в стереотипните рисунки на хора с увреждания*. София: Изкуствоведски четения.
3. **Границка, В.** (2026). *Закономерности на визуалната експресия и арттерапевтична динамика при лица от аутистичния спектър в младежка и зряла възраст*. София: В:

Сборник доклади от Международна конференция "Спектри на аутизма: интердисциплинарни перспективи и научни подходи".

4. **Спасова, А.** (2023). Прераждането на плаката. Разговор с унгарския художник Петер Поч. *Списание Култура* (6), 2999
5. **Attard, A., & Attard, J.** (2016). Art therapy for people with psychosis: a narrative review of the literature. *The Lancet Psychiatry*, 3(11), 1067–1078.
6. **Badcock, C.** (2009). *The Imprinted Brain: How Genes Set the Balance Between Autism and Psychosis*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers. (Основен източник за Диаметричния модел на когницията).
7. **Baron-Cohen, S.** (2009). Autism: the empathizing–systemizing (E-S) theory. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1156(1), 68–80.
8. **Cardinal, R.** (1972). *Outsider Art*. London: Studio Vista. (Фундаментален труд за Аутсайдерското изкуство/*Art Brut*).
9. **Crespi, B., & Badcock, C.** (2008). Psychosis and autism as diametrical disorders of the social brain. *Behavioral and Brain Sciences*, 31(3), 241–261.
10. **Dubuffet, J.** (1976). *L'Art Brut préféré aux arts culturels*. Paris: Collection de l'Art Brut. (Трудът на Дюбуфе, дефиниращ концепцията за Суровото изкуство).
11. **Emery, M. J.** (2004). Art therapy as an intervention for autism. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 21(3), 143–147.
12. **Frith, U.** (2003). *Autism: Explaining the Enigma* (2nd ed.). Oxford: Blackwell Publishing. (За теорията за слабата централна когерентност).
13. **Hanevik, H., et al.** (2013). Expressive art therapy for psychosis: a multiple case study. *The Arts in Psychotherapy*, 40(3), 312–321.
14. **Jalambadani, Z.** (2020). Art therapy: A complementary treatment for mental disorders (Focus on Autism Spectrum Disorders). *Frontiers in Psychology*, 11, 686–693.
15. **Prinzhorn, H.** (1922). *Bildnerei der Geisteskranken: ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologie der Gestaltung*. Berlin: Springer. (Класическият първоизточник за изследване изкуството на душевноболните).
16. **Richardson, P., et al.** (2007). Art therapy for schizophrenia? Cognition and negative symptoms. *The British Journal of Psychiatry*, 190(6), 453–454.

17. **Teglbjaerg, A. C.** (2011). Art therapy may reduce psychopathology in schizophrenia by strengthening the patients' sense of self: a qualitative extended case report. *Psychopathology*, 44(5), 314–318. (*Източник за терапевтичното укрепване на Аза и автопортрета*).